

Доц. д-р Станка Тонкова

ВЪРХУ КОРЕНИТЕ НА ПРОСТРАНСТВЕНИЯ АСПЕКТ В ИКОНОМИЧЕСКАТА ТЕОРИЯ

Корените на развитие на пространствения аспект в икономическата теория в хронологично-съдържателен аспект се разглеждат не само като предпоставка за по-пълното разкриване основите, върху които е построена теорията за локализационния избор. Тяхното изучаване е условие и за нейното по-нататъшно развитие като основа за едно цялостно възприемане на логическата схема в развитието на теорията на локализационния избор и нейното тълкуване с цел усъвършенстване процеса на вземане на ефективни решения от икономическите агенти.

JEL: R10; B10

Проблемът за локализационния избор не е нов. Той стои в центъра на вниманието както на практиците, така и на изследователите още от древни времена. Независимо от това никоя теоретична схема или концепция не съдържа готови рецепти, не е способна да посочи изход при дадена конкретна ситуация. За обосноваване на решенията, отнасящи се до локализационния избор, е необходимо да се разполага с обширна информация, да се извършват убедителни разчети и изведат алтернативни решения с цел избор на ефективен вариант на локализация по ясно формулиран критерий или система от критерии. Същевременно няма да бъде разумно вземащите решения за избора на локализация да се опират само на собствените си проучвания, съображения и оценки, като игнорират отдавна известното.

Теоретичните изследвания върху локализационния избор подобно на тези в останалите области на знанието са насочени към изучаване на реалните процеси. Те обобщават типичните, повтарящите се факти и извеждат устойчиви тенденции. От една страна, многообразният, противоречивият и изменчив характер на икономическата действителност налага да се извършват уточнения и отхвърляне на предишни обобщения и изводи в областта на локализационния избор. От друга страна, съществуват различия и по отношение на концептуалните подходи и методите на проучване, както и нееднаква задълбоченост на изследване на проблема, водещи до различия в оценките и изводите. От трета страна, развитието на едни или други възгледи или концепции за локализационния избор не може да се осъществява откъснато от обективните условия, потребности и интереси на икономическата практика. В резултат от всичко това се формират теоретични школи и направления на изследване на локализационния избор.

За да се улови логиката на развитие и обогатяване на локализационната теория, е необходимо да се обърнем към нейния генезис - пространствения аспект на стопанските изследвания. Той се корени в опитите за теоретизиране на икономическите системи и цялостното разбиране на тяхното функциониране. Сложността на икономическите системи налага

интердисциплинарен подход към пространствения аспект на стопанските проучвания - момент изключително ценен за внасяне на яснота по отношение на локализационните процеси. Познаването на предисторията на този подход в хронологично-съдържателен аспект е предпоставка както за по-пълното разкриване основите, върху които е построена теорията за локализационния избор, така и за нейното по-нататъшно развитие.

Целта, която си поставяме тук, е да систематизираме и оценим от дистанцията на времето натрупаното литературно богатство, свързано с пространствения аспект на икономическите изследвания - предисторията на теорията за локализационния избор. Извършената изследователска работа разглеждаме като основа за едно по-цялостно възприемане на логическата схема в развитието на тази теория и нейното тълкуване с цел усъвършенстване процеса на вземане на ефективни решения от икономическите агенти.

1. Меркантилизъмът за пространствените организми с противоположни интереси

Началото на пространствения аспект на стопанските изследвания поставят представителите на ранния и късния западноевропейски меркантилизъм. Сред тези от ранния меркантилизъм се откроява Николо Макиавели, а от късния - Антонио Сера (италианци по произход), и Томас Мън (английски пропагандатор на меркантилизма).

В условията на недостатъчно развита външна търговия и грижа на държавата за попълване на хазната чрез провеждане на фискална икономическа политика Николо Макиавели (1469-1527) е привърженик на силната власт. Той лансира идеята за централизираната власт и централизираната държава. *Реализацията на неговата идеята в Западна Европа довежда до изменение на географския обхват на пазара: ограниченият градски пазар прераства в национален, разчупва "черупката" на местните пазари, които са обслужвани преди това от локалните дребни занаятчии.*

Антонио Сера (1580-1645) е един от първите автори, които разглеждат географското положение като предпоставка на транзитна търговия. През 1613 г. той публикува своя труд "Кратък трактат за средствата, чрез които да се снабдят в изобилие със злато и сребро кралствата, лишени от рудници, съобразно с Неаполитанското кралство"¹ в три части. В него предмет на изследване е външната търговия и взаимоотношенията между обособените държавно-стопански организми като едни от средствата за набавяне на злато

* Произведенията на класиците с оригиналните им заглавия, представляващи интерес за изследователи в разглежданата област, по обективни причини са посочени по английски, немски, френски, руски и български енциклопедични и справочни издания.

¹ Breve trattato delle cause che possono far abbondare li regni d'oro e d'argento, dove non sono miniere, con applicatione al regno di Napoli, diviso in tre parti. Milano, 1803. Вж. Экономическая энциклопедия. Политическая икономия, Т. 3. М., Советская энциклопедия, 1979, с. 550.

и сребро.² А. Сера обособява средствата, които кореспондират с външната търговия в две групи:

- специфични – географското положение на страната и възможностите ѝ да изнася излишъци от селскостопански продукти;
- обичайни – количеството на занаятите, характерът на населението, размерът на търговията и политиката на управляващите.

Той очертава в синтезиран вид и изходните точки на закона за намаляващото плодородие на земята, който има отношение към изолиращото влияние на пространството, а именно, че "земята е ограничена по размер и подчинена в производствения процес на определени вегетативни закони и природни условия, които човек не може да измени. Вследствие на това за разлика от промишлеността добивът от почвата не се поддава на постоянно увеличение."³

Томас Мън (1571-1641) в книгата си "Богатството на Англия е във външната търговия" (1664), наречена от К. Маркс "евангелието на меркантилизма",⁴ сочи, че "обичайно средство за увеличаване на нашето богатство и парите е външната търговия" и обосновава и защитава активния търговски баланс. Според него постоянно трябва да се спазват три правила: първо, "да продаваме на чужденците ежегодно на по-голяма сума, отколкото ние купуваме от тях", второ, "износът на наши пари е средство за увеличаване на нашето богатство" и трето, за икономичност в разходите, като се избягват разточителството, излишествата и порочната показност.⁵ Той отдава голямо значение на посредническата търговия и реекспорта на стоки за държавата.

Т. Мън обръща голямо внимание на развитието на собствената индустрия - занаятчийско и манифактурно производство, както и на въвличането в стопански оборот на свободните земи, а на населението в производителен труд. Според него съществено значение за развитието на индустрията има вносът на суровини, а това развитие и голямата численост на населението е предпоставка за широка външнотърговска дейност и богата държава.⁶ *По същество Мън загатва под скрита форма за значението и предимствата на международното разделение на труда като елемент на териториалното му разделение,*⁷ за стартовата позиция на икономическия растеж в средата на XVII век в Англия.

Когато се търсят корените на пространствения аспект на икономическите изследвания, не бива да се подценяват идеите на руския меркантилизъм от XVII и XVIII век - Афанаси Лаврентиевич Ордин-Нащокин

² Вж. Икономически теории. Етапи и школи в историята на икономическата теория. Част първа. Икономически университет, Варна, 1999, 56-69.

³ Григоров, К.. История на икономическите учения. С., Наука и изкуство, 1982, с. 64.

⁴ Вж. Маркс, К., Ф. Енгелс. Соч. Т. 20, 2 издание, 240-241.

⁵ Вж. Меркантилизъм. Сборник под ред. И. С. Плотникова. Л., 1935, 155- 176.

⁶ Вж. Бартев, С. А. Економически теории и школи. М., БЕК, 1996, 3-5.

⁷ Обяснение на процесите на възникване на разделения на труда и мястото му в икономическата и политическата организация на обществото се среща в съчинението на древногръцкия мислител, създател на философската школа на идеализма, Платон "Държавата" (427-347 пр.н. е.).

(около 1606-1680), Юри Крижанич (1616-1683), Иван Тихонович Посошков (1652-1726) и др. Подобно на западноевропейските меркантилисти те са привърженици на концепцията за необходимостта от силна централна власт като важно условие за утвърждаването на националния руски пазар. Същевременно в Русия реализацията на идеите на меркантилизма по време на Петър I има редица особености, произтичащи от спецификата на нейната икономика и географско положение.⁸

Интересно е да се отбележи, че преди 500 години измеренията на стопанската дейност посочените автори разглеждат през призмата на пространството, икономическите субекти и противоречията между техните интереси. При това, както отбелязва О. С. Пчелинцев, меркантилистите проучват "изолиращото влияние на пространството не чрез прякото изследване на транспортните разходи, а под формата на просто фиксиране на съществуването на много пространствени икономически организми с особени, взаимно противоположни интереси."⁹

2. Класическата школа за модела на пространствената йерархия на обществения живот

Известно е, че началото на представяне на икономическия свят като единно цяло се поставя в трудовете на класиците, а началото на формирането на класическата школа и на приложението на научната дедукция при изследване на икономиката - от Уилям Пети.

Уилям Пети (1623-1687) - едър земевладелец, родоначалник на класицизма в Англия, в "Трактат за данъците и таксите" (1662)¹⁰ дефинира категорията диференциална рента и посочва зависимостта на нейния размер, първо, от местоположението на поземлените участъци, и второ, от разстоянието до пазара на еднакво плодородните участъци. Според него, "ако например житото, с което се храни Лондон или една армия, би трябвало да се превозва от места, отстоящи на 40 мили, то житото, растящо само на една мила от Лондон или от мястото на квартируването на тази армия, ще прибави толкова над своята естествена цена, колкото съставляват издръжките за превоза в разстояние на 39 мили."¹¹

Рентата, получавана в поземлените участъци, които са локализирани по-близо до населените места, авторът представя като диференциална рента от особен род. *У. Пети подчертава необходимостта от изучаването на връзката между градовете и селата, като отделя внимание на*

⁸ Вж. Икономически теории. Етапи и школи..., 64-65.

⁹ Пчелинцев, О.С. Экономическое обоснование размещения производства. М., Наука, 1966, с. 18.

¹⁰ A treatise on taxes and contributions. L., 1662. Вж. Антология экономической классики. В. Петти, А. Смит, Д. Рикардо. М., 1993, с. 35-40; Икономически теории. Етапи и школи..., 79-81.

¹¹ Григоров, К.. Цит. съч., с. 83.

предимствата на едните и на другите населени пунктове. За разлика от Ричард Кантильон (1680-1734), който обръща внимание на ролята на градовете за развитието на пазара със селскостопански стоки, английският мислител разглежда големите градове като основен фактор за урбанистичния растеж.¹²

Неоспорвана от никого заслуга на физиократите - фундаментално за времето си направление на класическата политическа икономия - е вграждането в икономическата наука на едно от основните противоречия, открило се твърде осезателно и в неговите пространствени измерения, а именно противоречието между града и селото. Представителите на тази школа разглеждат визирания проблем през призмата на икономическия оборот между градовете и селата. Сред тях се открояват основоположникът на школата Франсоа Кене(1694-1774) и Ан Робер Жак Тюрго (1727-1781).

В труда си "Икономическата таблица" (1758), направил го световно-известен, Фр. Кене обособява три класи в обществото:

- класа на фермерите или производителна класа, създаваща чист продукт, предназначен за арендни и други плащания на поземлените собственици и за закупуване на манифактурни продукти от непроизводителната класа;
- класа на поземлените собственици, която има право да получава чист продукт като възнаграждение за своите минали разходи;
- безплодна класа, която включва всички лица, не принадлежащи нито към класата на фермерите, нито към безплодната.

Кене за пръв път поставя въпроса за табличното представяне на движението на обществения продукт и неговите елементи на макроикономическо равнище в пространствен аспект независимо от голямата условност, с която го прави. *Ограничавайки производството само в селското стопанство, подчинявайки създаденото богатство в промишлеността на доходите от земеделските земи и разглеждайки гражданите, заети с услуги или в занаятчийството, като безплодна класа, по косвен път той противопоставя града на селото.* Близки до разсъжденията на Кене в този аспект са и тези на А. Тюрго, представени в труда му "Размишления върху създаването и разпределението на богатството" (1776).¹³ Той обаче отива по-далеч от Фр. Кене, като посочва наличието на вътрешна диференциация в отделните класи.

Първият опит за създаването на схема за кръгооборота и възпроизводството на капитала на земеделската нация, в т.ч. система за феодално-пространствена йерархия, в историята на икономическата мисъл е

¹² *Aydalot, Ph.* Economie Regionale et Urbaine. Ed. Economica, Paris, 1986, p. 10.

¹³ *Reflexions sur la formation et la distribution des richesses, 1776.*

направил *Ричард Кантильон* в публикацията “Есе върху общата природа на търговията”¹⁴. Той е *инициатор на пространствения анализ*.¹⁵ За него дълбоко осъзнатата необходимост от по-пълно използване на почвеното плодородие и икономията на ресурси за транспорта са първопричините за заселване на хората по селата. Размерът на селата се обуславя от обема на полските работи, а площта – от характера на отглежданите култури. Понататък същата тази икономия от транспорт благоприятства за формирането на градове, обслужващи селските местности, същински градове в съвременния смисъл на думата и градове-столици.

Според *О. С. Пчелинцев* това е първото построение на пространствената система на целия обществен живот, основавайки се на единни принципи за използването на природните богатства (плодородието) и транспортната икономия, което за своето време представлява забележително изследване.¹⁶ Макар и заслугата на Кантильон в областта на локализацията на производството, в тесния смисъл на това понятие, да е безспорна, силата на неговото икономическо мислене се проявява в друга посока. Той пръв изчислява и проектира влиянието на цените върху разпределението на селскостопанските култури около градовете и посочва изгодата от разсредоточаването на промишлеността. Освен това той разглежда местните различия в тези цени като база на между-регионалната и международната търговия и въвежда понятието регионален баланс.

Представителят на зрелия английски класицизъм *Адам Смит* (1723-1790) в своята работа “Изследване на природата и причините за богатството на народите” (1776) развива възгледи, които имат директно отношение към пространствения аспект на икономическите процеси. В първата част на тази разработка той поставя проблема за разделението на труда и защитава тезата, че “определящият фактор за увеличение богатствата на народите, за техния икономически напредък не са непосредствено географските и други природни условия като климат, почва и др., а трудът, растежът на неговата производителна сила”.¹⁷ По-точно Смит обосновава абсолютните предимства на външната търговия. “Ако чужда страна може да ни снабдява с една стока по-евтино, отколкото ние сме в състояние да я изготвяме, по-добре е да я купуваме от нея с една част от продукта на собствения производителен труд, прилаган по начин, в който имаме някакво предимство.”¹⁸ *Чрез международното разделение на труда според А. Смит всяка страна може да използва естествените си условия за формиране на стокова маса, да се*

¹⁴ Essai sur la Nature du Commerce en general. Amsterdam, 1756. Вж. *Пчелинцев, О. С.* Цит. съч., с. 19.

¹⁵ *Aydalot, Ph.* Цит. съч., с. 10.

¹⁶ *Пчелинцев, О. С.* Цит. съч., с. 19.

¹⁷ *Григоров, К.* Цит. съч., с. 132.

¹⁸ *Смит, А.* Богатството на народите. С., 1983, с. 438.

специализира в производството на стоки и услуги и да изнася все по-голяма част от тях, тъй като при създаването им тя има абсолютни предимства пред другите държави.

Смит поставя и въпроса за диференциалната рента, без обаче да я обособява в самостоятелна категория. Той обръща внимание само на това, че по-плодородните и разположените по-близо до пазара участъци носят повече рента.

В своя труд "За принципите на политическата икономия и данъчното облагане" (1817) Дейвид Рикардо (1772-1823) също се докосва до икономическия аспект на пространството, особено когато разглежда категорията поземлена рента. За разлика от своите предшественици, в т.ч. и А. Смит, той търси източника на рентата не в щедростта на земята, а в нейната ограниченост като природно невъзпроизводим ресурс. Рикардо разглежда земята като ограничен естествен ресурс. Увеличаването на числеността на населението налага да се обработват и по-неплодородни и по-неблагоприятно разположени поземлени участъци, които дават продукция, но с повече труд и разходи.¹⁹ Концепцията му за рентата се разглежда от икономическата теория през втората половина на XX век като "частен случай от по-общия теоретичен принцип, според който всеки доход от фактори с ограничено или неизменно предлагане съдържа рентни елементи."²⁰

Д. Рикардо се придвижва напред в сравнение с А. Смит и по въпроса за теоретичните основи на естественото географско международното разделение на труда и външната търговия. Необходимостта и изгодата от тях той свързва с принципа на сравнителните предимства във външната търговия и принципа за автоматичното уравнивяване на търговския баланс. Според него специализацията и свободната търговия, осъществявани на принципа на сравнителните предимства, водят до най-ефективно и най-икономично разделение на труда. Специализацията, отбелязва Рикардо, "увеличавайки общата маса на продуктите, разширява всеобщата полза и обединява чрез една обща връзка на интерес и взаимодействие всемирната общност на нациите от цивилизования свят".²¹

Анализът на връзката между градовете и селата и на влиянието на разстоянията върху протичането на процесите в пространствен аспект представлява неразделна част от икономическата мисъл до времето на Д. Рикардо включително. Икономистите анализират абстрактно дейността на икономическите агенти, като ги разглеждат концентрирани в една точка или до две точки, когато се изследва външната търговия.

¹⁹ Вж. Рикардо, Д. За принципите на политическата икономия и данъчното облагане. С., 1981, 73-75.

²⁰ Икономически теории. Етапи и школи..., с. 158.

²¹ Рикардо, Д. Цит. съч., с. 133.

3. Немската историческа школа и пространственият аспект на маржиналния анализ

След Р. Кантильон и У. Пети за известно време проблемите, свързани с пространствените форми на организация на производството, остават на заден план в икономическите изследвания. Логично в съответствие с цикличния характер на развитие на знанието, вкл. и икономическата наука, посочените проблеми намират изключително широко за времето си място в тритомното съчинение) на немския икономист и специалист по икономика на селското стопанство Йохан фон Тюнен “Изолираната държава в отношение към селското стопанство и националната пестеливост”²² (1826). Хипотезите на Й. фон Тюнен (1783 -1850), който се признава за баща на пространственото отражение,²³ поставят дистанцията като фундаментална променлива, определяща локализационния избор. Ако Алфред Вебер концентрира вниманието си върху локализацията на индустрията, то фон Тюнен разработва първия класически модел за локализация на селскостопанското производство - селскостопанския щандорт.

За потвърждение на своите виждания фон Тюнен използва теорията на Рикардо за годишния доход. Според Рикардо равнището на годишния доход се определя от почвеното плодородие, а според фон Тюнен - от дистанцията до пазара. За разлика от Рикардо фон Тюнен разглежда различията в положението като решаващ момент при диференциацията на земеделските участъци, а естественото плодородие на почвите – като допълнителен фактор по отношение към тяхното положение. По-голямото плодородие съответства на по-малката отдалеченост от пазара, а по-малкото – на относително по-голямата отдалеченост. Отстоява се тезата за абстрахирането от природните различия между почвите и наличието на линейна зависимост между добивите и човешката дейност. Следователно и Тюнен отрича по косвен път закона за намаляващото плодородие. Допускането за “абсолютната транспортна повърхност” има обаче реален смисъл само за малки страни с изградена гъста транспортна мрежа и с преобладаването на един вид транспорт – коларския за XIX и автомобилния през XX в.

Цените на селскостопанските продукти във всяка точка извън града според Й. фон Тюнен се различават само по размера на транспортните разходи, които са правопрпорционални на теглото на товарите и транспортното разстояние. Основната цел на селскостопанския производител е получаването на максимален чист доход във формата на рента. Фон Тюнен отчита конкуренцията между предприятията при използването на земята. По-

²² Die isolierte Staat in Beziehung auf Land-wirtschaft und Nationalökonomie. Berlin, 1826-1863; Bd. 1-3. Сто години по-късно книгата е преведена на руски език: *Тюнен, Й. Изолированное государство*. М., 1926.

²³ *Huriot, J. M. Von Thunen – Economie et Espace*. Paris, Economica, 1994.

Върху корените на пространствения аспект в икономическата теория

конкретно той разработва теорията за диференциалната рента, основавайки се на анализа на фактора положение на селскостопанското предприятие. Връзката между теорията за рентата и теорията за локализацията на селското стопанство няма аналогия в обработващата промишленост.

Разбира се, Й. фон Тюнен допуска и редица други скрити опростявания, свързани с абстрахирането от характера на дребното селскостопанско производство, с разбирането за “абсолютната адаптивност” на производителите към пазарните условия и т.н. В резултат от тези допускания той анализира само един-единствен фактор на икономическата организация на селскостопанското производство, а именно фактора дистанция до пазара.

Границата между два концентрични кръга се определя по формулата:

$$k = \frac{1}{f} x \frac{E_1 m_1 - E_2 m_2}{E_1 - E_2},$$

където: k е дистанцията до пазара;

E - добивът от един хектар в центнер;

m - максималната печалба от един центнер;

f - транспортната тарифа за един центнер/км.

От уравнението следва, че зоната за отглеждане на по-богата реколта завършва там, където печалбата от 1 хектар се поглъща от нарастващите транспортни разходи.

Ето как според Й. фон Тюнен би трябвало да се зонират земеделските земи: в зоните най-близо до централния град да се формира поясът на “свободното” крайградско стопанство, неизискващо прилагането на системата на сеитбооборот поради изобилието от естествен тор. В тези зони се локализира нерентабилните и нетрайните растениевъдни и животновъдни продукти. Непосредствено след тях се намира поясът на горското стопанство, осигуряващ града с дърва. Той се изгражда по изкуствен път.

Тази идея, макар за времето си да е била “буйна фантазия”,²⁴ намира реализация в създадените горските пояси около големите градове, представляващи в определена степен аналог на горските пояси на Й. фон Тюнен. Горският пояс на фон Тюнен предхожда три пояса със зърнени култури, подредени според намаляващата степен на интензивност. Първият от тях е с шестгодишна ротация на културите (едно поле ръж, две – картофи; едно поле – ечемик, друго - детелина, трето – фий) и обори за животновъдство. Вторият пояс представлява зона на пасищното стопанство със седемгодишна ротация (ръж, ечемик, овес, три години пасища и година угар), снабдяващ пазара с ръж, масло, сирене и живи животни. Третият пояс включва редуване на зърнени култури, пасища и угари. На разстояние 50

²⁴ Вж. Пчелинцев, О. С. Цит. съч., с. 29.

мили от големия град производството на зърно за пазара става неизгодно и се очертава поясът на екстензивното животновъдство, отглеждащо зърно само за собствено потребление, т.е. това е поясът на примитивното натурално стопанство.

Що се отнася до развитието на интензивните форми на земеделие далеч от градовете, от една страна, и по отношение на неплодородните площи, от друга, фон Тюнен отстоява тезата за тяхната неприемливост. Според неговата концепция за пространствената относителност на системата на земеделие концентричните кръгове на голямо разстояние от града се характеризират със затихваща икономическа дейност. Не трябва обаче да се пропуска, че самият Й. фон Тюнен усложнява първоначалната схема на "изолираната държава". Тук се има предвид не само повишаващото се плодородие и разширяване на поясите, но и появата на други населени пунктове, вкл. и такива от градски тип, които превръщат част от "изолираната държава" в снабдяваща зона. В разширената схема немският аграрикономист включва и развитието на интензивното крайградско животновъдство за сметка на ликвидацията на животновъдния пояс и редица още условия от второстепенно естество. В резултат от всичко това обработваемата повърхност на "изолираната държава" приема формата на правилна геометрична фигура, а вътрешноотрасловото разделение на труда получава ясна пространствена специализация.

Като специфична особеност на метода на Й. фон Тюнен се сочи единството на анализа по отделни ферми и селското стопанство като цяло. В резултат от това единство е възможно оптимизирането на зониранието за отрасъла при едновременното задаване на структурата на производството за всяко едно предприятие. Авторът изследва пространствената реакция на селскостопанското производство по отношение на съществуващото разположение на преработващата промишленост. Макар моделът да опростява в много голяма степен действителността, той съчетава взаимозависимостта между три фактора: разстоянието между фермата и пазара; цената, получавана от фермера за произвежданата продукция; поземлената рента.

К. Маркс, който в своите изследвания неведнъж отделя внимание на значението на разположението на земеделските участъци при решаване на въпроса за последователността на включването им за обработка, по отношение модела на Й. фон Тюнен отбелязва следното: "Мекленбургски юнкер (впрочем с немски маниер на мислене), който разглежда своето имение Телов като въплъщение на селското стопанство въобще, а Шверин в Мекленбург като въплъщение на града въобще, и изхождайки от тези предпоставки, с помощта на наблюденията, съпоставянията и практическото счетоводство и т.н. самостоятелно конструира за самия себе си Рикардовата

теория за поземлената рента. Това е и достойно за уважение, и в същото време смешно.²⁵

При системата на традиционното земеделие, свойствено на епохата на дребното полунатурално стопанство, предложената от Й. фон Тюнен концентрична форма на териториална организация едва ли е била приложима в нейния чист вид. Самият той пише, че "изолираната държава" в смисъл на обработка на земята представлява сама по себе си едновременно картина на една и съща държава в различни столетия".²⁶ Както показва ретроспективният анализ на развитието на земеделието, образуването и развитието на специализирани селскостопански зони е дълъг и мъчителен процес, присъщ на едрото стопанство. Тези зони в известен смисъл представляват реализация на идеята на Й. фон Тюнен, без, разбира се, да се подценява критиката, отправена към него във връзка с изменението на съвременните икономически и технически условия на стопанисване на земеделските земи в сравнение с епохата на "изолираната държава". Последните засягат както формирането на единната транспортна достъпност с развитието на железопътния и специализирания транспорт, така и създаването на системата на централизираната или локалната топлофикация и други елементи на техническата инфраструктура. Моделът на Й. фон Тюнен, макар и обосновано критикуван на времето си, е в основата на теоретичния анализ на локализацията, извършван впоследствие от редица автори, които в една или друга степен го модифицират, обогатяват и развиват.²⁷

Според теорията за пространственото разделение на труда взаимовръзката между организационните форми на производството и набора от възможни локализации е очевидна. Индустриалният модел на организация на производството е динамичен. Това качество на модела се обуславя както от вътрешната му композиция, така и от включването му в контекста на факторите, определящи общественото развитие. Следователно се налага изводът, че индустриалният модел на организация на производството не може да бъде формиран извън рамките на пространствено-историческите условия, в чиито недра той възниква и еволюира. Защото наистина отношението на предприятието към територията се определя веднъж от историческите фази на технологическото развитие и втори път - от сблъсъка на научно-техническите новости с географията на тяхното внедряване.

В рамките на една производствена организация, ръководена от принципите на здравата логика, грижата за намаляване на транспортните разходи е водеща при вземане на решения от различно естество. Но в

²⁵ Маркс, К., Ф. Енгелс. Соч. Т. 32, 447-448.

²⁶ Вж. Пчелинцев, О. С. Цит. съч., 30-31.

²⁷ Вж. Рибников, О. С. Пчелинцев, А. Лъош, Р. Дън, Т. Паландер, А. Г. Гранберг, Е. Хувър и др.

контекста на все по-широкото възприемане през последната четвърт на XX век на формите на по-гъвкавата производствена организация понятието за широка взаимозависимост на фирмите фаворизира на преден план отвореността им към външния свят. Освен това посочената взаимозависимост пренасочва в известна степен изследванията на локализационния избор към регионалната икономическа агломерация и факторите от рода "близост" в широкия смисъл на думата.

Най-опростеният анализ на минимизирането на разходите при избиране на локализация се свързва с т. нар. изолирано предприятие, което, първо, произвежда само един продукт и второ, обхваща всички стадии на производствения процес. За основоположник на това направление в изследването на локализационния избор се смята немският икономист и социолог Алфред Вебер (1868-1958), професор в Пражкия и Хайделбергския университет, макар и да е общопризнато, че проблемът за смущаващото действие на пространството за пръв път е поставен от Й. фон Тюнен. Формирането обаче на теорията за локализацията в нейния същностен аспект е свързано, от една страна, с промишления преврат в Германия като гръбнак на създаващата се икономическа база, и от друга - с дейността на "историческата школа" в немската политическа икономия като форма на реакция на формиращото се немско обществено-икономическо съзнание на утвърдилата се вече за времето си школа на английската класическа политическа икономия.²⁸

Сред видните представители на немската школа е Вилхелм Рошер (1817-1894),²⁹ който още през 1865 г. публикува "Изследване на законите, които определят целесъобразното разполагане на отраслите на промишлеността". Рошер изгражда своите обобщения върху ролята на трите традиционни фактора на производството – труда, земята и капитала, чиято относителна притегателна сила се определя от техния дял в общия размер на производствените разходи и цената на стоката. Тези фактори в пространствен аспект изменят отчасти своя характер. Например земята се представя с ново качество във вид на локализация на суровинните източници, трудът – във вид на локализация на незааетата работна сила, а капиталът – с пространственото вариране на нормата на ползване на заемния капитал (лихвения процент). Освен това авторът прогнозира благоприятни резултати от едно най-добро съчетание на трите фактора на производството, а именно: добре развито селското стопанство с достигане на определен потребителски стандарт вследствие на благоприятно

²⁸ Вж. Пчелинцев, О.С. Экономическое обоснование размещения производства. М., 1966, с. 39; Маринов, Хр. Иконом-географски анализ на населението, околната среда и отраслите. С., Наука и изкуство, 1975, с. 162.

²⁹ Вилхелм Рошер, професор в Гьотингенския и Лайпцигския университет, поставя началото на старата историческа школа. Нейните представители имат критично отношение към класическата икономическа теория. Вж. Икономически теории. Етапи и школи..., 302-305.

демографско развитие и висока гъстота на населението, значително равнище на натрупване на капитала, развитие на транспортните средства и пътната мрежа.

Епохата, през която живее и твори В. Рошер, се характеризира с използването на повсеместни ресурси и доминиране формите на натуралното стопанство. Именно при тази действителност той проектира развитието на индустриалните градове. Според него този процес би трябвало да се свързва с предимствата на голямата концентрация на производството – изобилие на суровини, наличие на квалифицирана работна сила, ниска норма на лихвата на заемния капитал и близост до пазара. Само в големите градове може да се внедрява нова техника поради ниската цена на кредита, а изискването за висококвалифицирана работна сила ще елиминира селата, които също предлагат евтина, но необучена такава.

Научната критика с основание не отминава изходните предположения на теоретичните обобщения на В. Рошер. Тя се свързва не толкова с потребителския стандарт, който в по-голяма степен е следствие от развитието на едрата индустрия, колкото с предпоставките за постигане на този стандарт. Заслужава да се отбележи още и обстоятелството, че и гъстотата на населението има съществено значение за развитието на промишлеността, а то предопределя не само териториалното преразпределение на населението и трудовите ресурси, но и формирането на големите градове. Освен това нормалното осъществяване на производствените цикли в индустрията се нуждае не само от развито селско стопанство, но и от зрели стоково-парични отношения в сферата на самото промишленото производство. Безспорна истина е, че в условията на преобладаване на натурално стопанство и използване на повсеместни ресурси производителят и потребителят се сливат в едно лице. Прогресът в развитието на транспорта непрекъснато разширява периметъра на достъпните източници на суровини, а прогресът в промишлеността благоприятства развитието на градовете.³⁰

Заслужава да се посочи един съществен момент в теоретичните обобщения на В. Рошер, а именно наченките на внедряването на взаимозаменяемостта на производствените фактори в пространствения анализ на развитието на индустрията. Именно взаимозаменяемостта на факторите на производството е свързана с определянето на средната и пределната ефективност на използване на ресурсите и тяхната еквивалентна заместимост, еластичността на производството и границите на взаимозаменяемост на ресурсите.

³⁰ Вж. Пчелинцев, О. С. Цит. съч., 40-42.

Осем години по-късно – през 1873 г., немският икономист и социолог Алберт Шефле публикува своя труд “Обществената система на човешкото стопанство”³¹, в който е отделено място и на проблемите, свързани с локализацията на индустрията. Според него единственият фактор, определящ локализационния избор, е дистанцията до градския център. Местоположението на последния е дадено. Отраслите с високи транспортни разходи и относително евтина продукция се локализират в близост до града. А. Шефле пръв класифицира промишлените отрасли в зависимост от тяхното поведение при отдалечаване от центъра.

Предложената от него схема на гравитационен модел е разработена върху следната теза: големите градове и околорадските територии привличат към себе си промишлените предприятия. Силата на притеглянето им е обратнопропорционална на квадрата от разстоянието между тях, т.е.

$$M_{ij} = P_i \cdot P_j (d_{ij})^{-2},$$

където M_{ij} е притеглянето на два градски пазара i и j с население съответно P_i и P_j , а d_{ij} е разстоянието между тези два града. Макар Шефле да поставя акцента само върху разстоянието до града, той априори отчита влиянието и на фактора площ на пазара, представен чрез голямата численост на градското население. Локализацията на индустрията според автора е резултат от сблъсъка на двете противоположни тенденции – на концентрация и на деконцентрация на производството. По този начин той индиректно подчертава ролята на свободната конкуренция и внушава имплицитно представата за някакво друго положение освен преобладаването на тенденция към пространствена концентрация.

Гравитационният модел на А. Шефле също не се отминава безразлично от научната критика. Тук ще посочим само три недостатъка, които се споделят и от автора на настоящия труд, а именно:³²

- приемането за единствен локализационен фактор на разстоянието до града и класификацията на отраслите в зависимост от тяхното поведение при отдалечаването им от градския център;
- разглеждането на града като място предимно на потреблението. В действителност градският център може да бъде преимуществено център на преработването и производството на стоки и услуги, които са предназначени за потребление не само в него, но и в селските населени места. Именно в

³¹ Das gesellschaftliche System der menschlichen Wirtschaft. 1873.

³² Вж. Маринов, Хр. Цит. съч., 164-165.

последните превес има потреблението над производството на промишлена продукция;

- локализацията на промишлените обекти е резултат от конфронтацията на двете противоположни тенденции – концентрацията и разсредоточаването. В реалната действителност обаче действат законите за пространствената концентрация на производството, населението и капиталите.

Макар описателната школа да продължава да се развива до 30-те години на XX в. и след това, още в края на XIX век се появяват първите изследвания, построени на абстрактно теоретична основа. Идеята за развитие на теорията за локализационния избор чрез приложение на абстрактно моделиращия метод принадлежи на немския икономист Вилхелм Лаунхардт. Още през 1882 г. той разработва модел за локализационния избор, който минимизира транспортните разходи.³³ Според него този избор се насочва към точките, които съкращават разходите за превозването на суровините и на готовия продукт до складовете и пунктовете на потреблението, когато последните са фиксирани. Разглеждайки еднородна в транспортно отношение територия, В. Лаунхардт приема транспортните разходи за пропорционални на теглото на товара и разстоянието на превоза. Следователно той изхожда от предположението, че транспортните разходи са решаващият локализационен фактор на производството.³⁴ Това предположение е основание за абстрахирането му от чисто производствените разходи. Тези разходи Лаунхардт приема за еднакви във всички точки на изследваната територия.

Приема се, че в пункт M_1 са залежите на желязна руда, в пункт M_2 – въглищата, а в пункт K – потреблението на готовото желязо. Разходът на желязна руда за производството на 1 тон метал е m_1 , а на въглища – m_2 . Транспортната тарифа е f марки за т/км. Разстоянието между върховете на получаващия се локализационен триъгълник е $s_1 = KM_2$; $s_2 = KM_1$; $s_k = M_1M_2$. В този случай размерът на транспортните разходи при локализиране на металургичното предприятие в M_1 се определя по формулата:

$$m_2s_k f + s_2 f = (m_2s_k + s_2) f .$$

Ако се вземе произволна точка вътре в локализационния триъгълник и разстоянието между нея и върховете на триъгълника се изразят чрез r_1 , r_2 и r_k , то функцията, минимизираща транспортните разходи, има вида:

$$F = (m_1r_1 + m_2r_2 + r_k) f .$$

³³ Die Bestimmung des zweckmassigsten Standort einer gewerblichen Anlag. – Zeitschrift des Vereins der deutschen Ingenieure. В. XXVI, N 3, Berlin, 1882.

³⁴ Вж. Пчелинцев, О. С. Цит. съч., 46-47.

Чрез преобразуване и намиране на частните производни на тази функция се получава геометричното условие за минимум на транспортните разходи. Необходимо е на всяка от страните на локализационния триъгълник да се построи нов триъгълник, съответстващ на теглото на товарите. Чрез описването на окръжности около тези триъгълници се получава пресечна точка, която представлява търсеният пункт, минимизиращ транспортните разходи.

Същественото в подхода на В. Лаунгхардт е стремежът, който той демонстрира за преход от локализационен избор при дадените материални складове и пунктове на потребление към изследване на пространствената конкуренция на вече известни по местоположение предприятия на пазара с определена площ. По въпроса за пазара и по-конкретно за неговата площ той се различава от фон Тюнен, който го приема като концентриран в една точка.

4. Приносът на английския класицизъм

Независимо че логическото начало на развитието на неокласическата теория за локализационния избор се поставя от немската историческа школа, няма да бъде справедливо, ако не се обърне внимание на приноса на английския икономист Алфред Маршал (1842-1924). През 1890 г. той поставя проблема за "възможността за оценка на предимствата на географското положение, обособява източниците на суровини, пазарите и местата с благоприятен климат в качеството на потенциални щандорти и подчертава ролята на историческата инерция и слабата подвижност на квалифицираната работна сила при формиране на съвременната локализация"³⁵.

В книгата си "Принципи на икономическата наука"³⁶ Маршал прави подробен анализ на факторите, които оказват влияние върху локализацията на производството и неговата икономичност.³⁷ В исторически план той откроява ролята на такива фактори като: природни условия (един от главните фактори за локализацията на металургията, керамиката, дърводобива и дървообработването, каменоделството и др.), покровителство на владишкия двор (когато източният владика сменя своята резиденция), съзнателната политика на управляващите (съсредоточаването на маса богати хора предявява търсене на стоки с особено високо качество, като за целта се привличат квалифицирани майстори от далечни места, наследили

³⁵ Пчелинцев, О. С. Цит.съч., с. 44; Кръстев, Кр., Е. Лозанов, Д. Дончев и др. Геоикономика. С., "Стопанство", 1997, с. 13.

³⁶ Principles of Economics. An Introductory volume. The Macmillan Press Ltd. 1890. Тази книга има осем издания, последното от които е през 1920 г. За целите на това изследване е ползвано последното, осмо издание, преведено на руски език: Маршал, А. Принципы экономической науки I. М., Издательская группа "Прогресс" "Универс", 1983 и 1993.

³⁷ Пак там, 348-359.

Върху корените на пространствения аспект в икономическата теория

традицията и опита от своите прадеди, а те - от занаятите на ранните цивилизации от Средиземноморието и Далечния изток, и подтиква местното население към овладяване на занаят).

Маршал обръща сериозно внимание на концентрацията на основни и спомагателни производства и на обмяната на идеи в даден окръг и тяхното значение за ефективността на производството. Той разкрива последиците от концентрацията на еднородно производство в даден район: търсене обикновено на еднородна работна сила с еднаква квалификация (например в металургията са заети главно мъже) и по-високо заплащане на работната сила заради издръжката на цялото семейство; обреченост на района на дълбока депресия при спадане на търсенето и съкращаване на доставките на суровини; откроява предимствата на разнообразната заетост на работната сила.³⁸ Интересни са неговите разсъждения за влиянието на прогреса в отраслите съобщения и транспорт върху локализацията на производството: възможност за свободна обмяна на идеи между отдалечени местности, намаляване на зависимостта от суровинните източници, развитие на външнотърговските отношения, повишаване подвижността на работната сила, приближаване на производството до потребителите и др.

*

В следващата таблица е направен опит за синтезирано представяне на корените на пространствените изследвания по икономически школи в съдържателен и хронологичен аспект. В схемата са включени имената на най-известните икономисти, принадлежащи към различни школи или течения в школите, в чиито трудове се срещат оригинални за времето си концепции, имащи пряко или косвено значение за развитието на теорията за локализационния избор. Направеният опит за онагледяване на еволюцията на пространствените изследвания позволява да се добие по-пълна представа за приемствеността в изследванията, за тяхното концептуално "пространство", за взаимовръзката между икономическите и регионалните изследвания, за потребността от прилагане на интердисциплинарен подход към проблемите на локализационния избор през XX век, независимо от неизбежната фрагментарност на изложението.

13.XI.2000 г.

³⁸ В процеса на изследване на дванадесет промишлени центъра в САЩ през 1900 г. са дефинирани седем фактора, детерминиращи локализацията на производството: близостта до материалите; близостта до пазарите; възможността за използване на водна енергия; климатът; наличието на работна сила; наличието на капитали; влиянието на вече локализираните в дадения пункт производства. Вж: *Пчелинцев, О. С.* Цит. съч., с. 44.

Таблица

Зараждане на пространствения аспект на икономическите изследвания

Течения и школи	Представители	Акцент на пространствения аспект на стопанските изследвания	Променливи/параметри/характеристики
1. Меркантилизъм 1.1. Ранен меркантилизъм (кр. на XV - нач. на XVI век) 1.2. Късен меркантилизъм (втората половина на XVI – средата на XVIII век)	<i>Николо Макивели</i> (началото на XV век) <i>Антонио Сера</i> (1613) <i>Томас Мън</i> (1664)	Изолиращата роля на пространството	Изменение географския обхват на пазара, разчупване "черупката" на местните пазари Географското положение като предпоставка за развитие на външната търговия Международното разделение на труда
2. Класическа школа 2.1. Английски класицизъм (втората половина на XVII – началото на XVIII век)	<i>Уилям Петли</i> (1662) <i>Франсоа Кене</i> (1753) <i>Ричард Кантълън</i> (1756) <i>Адам Смит</i> (1776) <i>Дейвид Рикардо</i> (1817)	Икономическият оборот между градовете и селата Поставяне начало на пространствения анализ и първата пространствена система на обществения живот Абсолютното предимство на външната търговия Ограничеността на земята като източник на рента	Диференциалната рента като функция от местоположението на поземлените участъци и разстоянието до пазара на еднакво плодородни участъци; големите градове като основен фактор за урбанистичния растеж Използване на почвеното плодородие; икономия от транспорт Международното разделение на труда; специализацията на производството Специализацията и свободната търговия
2.2. Немска икономическа и историческа школа (XIX век)	<i>Йохан фон Тюнен</i> (1826) <i>Вилхелм Рошер</i> (1865) <i>Алберт Шелфе</i> (1873) <i>Вилхелм Лаунхардт</i> (1882)	Първият класически модел за локализация на селскостопанското производство Начало на пространствения аспект на маржиналния анализ Схема на гравитационен модел Развитие на теорията за локализационния избор чрез приложение на абстрактно-моделирещ метод	Дистанцията като фундаментална променлива, определяща зониранието на селскостопанските земи Взаимозаменяемост на производствените фактори; средна и пределна ефективност на производствените фактори; еластичност на взаимозаменяемостта на факторите Дистанцията между градовете и числеността на градското население; концентрацията и деконцентрацията на производството Минимум транспортни разходи; пространствена конкуренция; площ на пазара
2.3. Английски класицизъм (края на XIX век)	<i>Алфред Маршал</i> (1890)	Анализ на факторите, определящи локализацията на производството и неговата ефективност	Концентрация на основни и спомагателни производства; влияние на прогреса в съобщенията и транспорта върху локализацията на производството